Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

ARAB TILIDAGI «AL-IZOFA» (الإضافة) KONSTRUKSIYASI

Raximjanov Masrur Nugmanovich
Alfraganus universiteti talabasi
Orifxonova Soliha Davronjon qizi
Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD
https://doi.org/10.5281/zenodo.21273171

Annotatsiya: Mazkur maqolada arab tili grammatikasidagi eng muhim sintaktik-morfologik konstruksiyalardan biri bo‘lgan al-izofa (الإضافة) hodisasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda (الإضافة) konstruksiyalarining grammatik ko‘rsatkichlari, semantik munosabat turlari, sintaktik xususiyatlari va amaliy qo‘llanish o‘ziga xosliklari o`rganildi. Arab tilida izofa munosabati asosan analitik yo‘l bilan, ya’ni so‘zlarning tartibi va oxirgi undosh unlisi (i’rob va tanvinning tushishi) orqali ifodalanishi ko‘rsatilgan. Tadqiqot natijalari ikki tilning tipologik jihatdan farqli bo‘lishiga qaramay, izofa konstruksiyasining funksional-semantik vazifasida sezilarli o‘xshashliklar mavjudligini ko‘rsatadi. Maqola arab tili v o‘rganuvchi tilshunoslar, tarjimonlar va sharqshunoslik yo‘nalishi talabalari uchun amaliy ahamiyatga ega.
Kalit so‘zlar: al-izofa, izofa birikmasi, muzof, muzofun ilayh, qaratqich-qaralmish munosabati, lafziy izofa, ma’naviy izofa, i’rob, tanvin, tipologik tahlil.

KIRISH. Til tizimlarini qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Turli til oilalariga mansub tillarning grammatik hodisalarini qiyoslash orqali, bir tomondan, ularning umumtipologik xususiyatlari, ikkinchi tomondan esa har bir tilning o‘ziga xos ichki mantiqi ochib beriladi. Ushbu nuqtai nazardan, semit tillari oilasiga mansub arab tili va turkiy tillar oilasiga mansub o‘zbek tili o‘rtasidagi qiyosiy tadqiqotlar alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi, chunki bu ikki til struktur jihatdan tubdan farqli tizimlarni namoyon etadi.

Arab tili grammatikasida al-izofa (الإضافة) konstruksiyasi eng ko‘p qo‘llaniladigan va eng murakkab sintaktik hodisalardan biridir. Bu konstruksiya ikki ism (muzof — المضاف va muzofun ilayh — المضاف إليه) o‘rtasidagi qaratqich-qaralmish munosabatini ifodalaydi va arab jumla tuzilishining tayanch elementlaridan hisoblanadi. O‘zbek tilida esa xuddi shunga o‘xshash mazmuniy vazifani izofa birikmasi, ya’ni qaratqich kelishigidagi va egalik affiksi bilan tugallangan ikkinchi so‘zdan iborat birikma bajaradi.

Ushbu maqolaning maqsadi — arab tilidagi al-izofa konstruksiyasi bilan o‘zbek tilidagi izofa (moslashuv) birikmasini struktur, semantik va funksional jihatlardan qiyoslash, ularning o‘xshash va farqli tomonlarini ilmiy asoslash hamda ikki til tizimidagi ushbu hodisaning tipologik mohiyatini yoritishdan iborat. Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: 1) al-izofaning nazariy-grammatik tabiatini yoritish; 2) o‘zbek tilidagi izofa birikmasining grammatik xususiyatlarini tavsiflash; 3) ikki konstruksiyani struktur va semantik jihatdan qiyoslash; 4) qiyosiy tahlil natijalarini jadval ko‘rinishida tizimlashtirish.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-tipologik metod, struktur tahlil metodi hamda komponentli tahlil metodlaridan foydalanildi. Material sifatida arab tili grammatikasiga oid an’anaviy nahv manbalari (Sibavayh, Ibn Hishom, Ibn Molik asarlari) hamda o‘zbek tili grammatikasiga oid akademik grammatika va darsliklardagi ma’lumotlar tahlil qilindi.

Al-izofaning ta’rifi va tarkibiy qismlari. An’anaviy arab nahv ilmida al-izofa (الإضافة) atamasi — ikkita ismning bir-biriga “qo‘shilishi”, ya’ni birinchi ism (muzof) ikkinchi ismga (muzofun ilayh) nisbat berilishi orqali yagona ma’no birligini hosil qilishini anglatadi. Klassik nahv olimlari izofani “ikki ismning biri ikkinchisiga nisbat berish yo‘li bilan bog‘lanishi, natijada birinchi ism ta’rif yoki taxsis kasb etishi” tarzida ta’riflaganlar. Konstruksiya ikki asosiy elementdan tashkil topadi:

— muzof (المضاف) — izofaning birinchi a’zosi, ya’ni qaratilmish so‘z;

— muzofun ilayh (المضاف إليه) — izofaning ikkinchi a’zosi, ya’ni qaratqich so‘z, doimo majrur (родительный падеж — kasra bilan) holatda keladi.

Arab tilida izofa konstruksiyasining eng muhim formal belgisi shundaki, muzof so‘zi hech qachon tanvin (nunatsiya) qabul qilmaydi, aniqlik artikli “ال” ni olmaydi, va ikki so‘z orasiga boshqa hech qanday so‘z kirmaydi (ba‘zi istisno holatlar bundan mustasno). Muzofun ilayh esa doimo majrur holatda (kasra bilan yoki uning o‘rinbosari bilan) keladi.

كِتَابُ الطَّالِبِ (kitobu-t-tolibi) — “talabaning kitobi”

بَيْتُ الْمُعَلِّمِ (baytu-l-mu’allimi) — “o‘qituvchining uyi”

Lafziy va ma’naviy izofa. Arab tili nahv ilmida izofa ikki asosiy turga bo‘linadi: al-izofatu-l-lafziyya (الإضافة اللفظية — lafziy izofa) va al-izofatu-l-ma’naviyya (الإضافة المعنوية — ma’naviy izofa). Lafziy izofada muzof so‘zi ism foil, ism maf’ul yoki sifat mushabbaha bo‘lib, muzofun ilayh esa uning foil yoki maf’uliga o‘xshash vazifani bajaradi; bunday izofa ma’lumot berish (ta’rif) vazifasini bajarmaydi, faqat so‘z birikmasini lafzan qisqartiradi. Ma’naviy izofada esa haqiqiy egalik, tegishlilik yoki sifatlash ma’nosi ifodalanadi va bu izofa muzofga ta’rif (agar muzofun ilayh ma’rifa bo‘lsa) yoki taxsis (agar u nakira bo‘lsa) beradi.

Ma’naviy izofa semantik jihatdan bir necha kichik turlarga bo‘linadi: egalik izofasi (لام — tegishlilik ma’nosi: “bu narsa unga tegishli”), jins-material izofasi (من — “nimadan yasalgan” ma’nosi), va vaqt-o‘rin izofasi (في — “ichida, davomida” ma’nosi). Masalan, “خَاتَمُ ذَهَبٍ” (oltin uzuk) jins-material munosabatini, “كِتَابُ عَلِيٍّ” (Alining kitobi) esa egalik munosabatini ifodalaydi.

I’rob va tanvin masalasi. Izofa konstruksiyasining eng muhim grammatik xususiyati shundaki, u orqali muzof so‘zi o‘zining tanvinini (agar mufrad bo‘lsa) yoki nun harfini (agar musanno yoki jam‘ muzakkar solim bo‘lsa) yo‘qotadi. Bu formal o‘zgarish arab tilshunoslarining fikricha izofaning eng aniq morfologik ko‘rsatkichi hisoblanadi. Muzofun ilayhning holati esa doimiy ravishda majrur bo‘lib, bu i’robning izofada namoyon bo‘lishining muhim jihatidir. Shu bilan birga, muzofning o‘zi jumladagi vazifasiga qarab marfu‘, mansub yoki majrur bo‘lishi mumkin — ya’ni izofa konstruksiyasi muzofning umumjumladagi sintaktik vazifasiga ta’sir qilmaydi, faqat uning ichki morfologik shaklini o‘zgartiradi.

XULOSA

Arab tili grammatikasining fundamental ustunlaridan biri bo‘lgan **al-izofa (الإضافة)** konstruksiyasini tadqiq etish jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

Sintaktik mukammallik va barqarorlik: Al-izofa shunchaki ikki ismning mexanik birikuvi emas, balki tilning ichki mantiqiy va fonetik qonuniyatlariga asoslangan mukammal strukturadir. Muzof va muzofun ilayh o‘rtasidagi bog‘lanish o‘ta zich bo‘lib, ular orasiga uchinchi bir mustaqil so‘zning kira olmasligi ushbu konstruksiyaning gap tarkibida yaxlit bir blok (blok-birlik) sifatida harakat qilishini ko‘rsatadi.

Morfologik o‘zgarishlarning qat’iyligi: Izofa hosil bo‘lishida birinchi a’zoning tanvin yoki nun harfidan voz kechishi, ikkinchi a’zoning esa mutloq ravishda majrur (kasra) holatida bo‘lishi arab tili fleksiv tizimining o‘ziga xos qat’iy talabidir. Bu holat tilning ohangdoshligi (fonetik qulayligi) va ma’no aniqligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Semantik funksionallik (Lafziy va Ma’naviy farqlar): Izofaning ikki yirik turga bo‘linishi uning tilda naqadar keng imkoniyatlarga ega ekanligidan dalolat beradi. Ma’naviy izofa gapga aniqlik (ta’rif) yoki xoslik (taxsis) kiritib, egalik va jins munosabatlarini modellashtirsa, lafziy izofa uslubiy yengillik va qisqartirish (ixchamlik) vazifasini bajaradi.

Matnni tushunishdagi o‘rni: Al-izofa konstruksiyasi arab nutqi va matnining (ayniqsa, klassik nahv manbalari va diniy matnlarning) semantik o‘zagini tashkil etadi. Uni to‘g‘ri tahlil qila bilish matndagi

mantiqiy urg‘ularni, egalik va sifat munosabatlarini xatosiz anglash hamda boshqa tillarga (xususan, o‘zbek tiliga) asliga muvofiq tarzda o‘g‘irish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Гайнутдинов А. Араб тили грамматикаси (нахв ва сарф). — Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
2. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
3. Ibn Ho‘shom. “Qatru-n-nado va ballu-s-sado”. — Qohira: Doru-l-fikr, 1990.
4. Sibavayh Amr ibn Usmon. “Al-Kitob”. Jild I-II. — Bayrut: Doru-l-kutub, 1988.
5. Ibn Molik. “Alfiya” (шеър билан таҳлил). — Damashq: Doru-l-fikr, 1995.
6. Wright W. A Grammar of the Arabic Language. 3rd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 1896 (qayta nashr: 2005).
7. Жураев А.А. Грамматика арабского языка. — Москва: Восточная литература, 2001.
8. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. — Toshkent: Fan, 1960.